
Indikatorji za prepoznavanje radikalizacije med mladostniki¹

VARSTVOSLOVJE,
letn. 22
št. 1
str. 27–42

Janja Vuga Beršnak, Iztok Prezelj

Namen prispevka:

Namen prispevka je identificirati ključne indikatorje radikalizacije med mladimi, izhajajoč iz vzrokov za radikalizacijo in dejavnikov tveganja ter empirične raziskave, kjer smo ugotavljali percepcijo radikalizacije in zmožnosti njenega prepoznavanja v vzgojno-izobraževalnem sistemu Republike Slovenije. V zadnjem delu prispevka predlagamo najprimernejše oblike medinstitucionalnega povezovanja in ukrepanja v slovenskem prostoru.

Metode:

V kvalitativno raziskavo smo vključili 22 strokovnjakov na področju šolstva in obvladovanja nasilja v slovenskem prostoru, s katerimi smo izvedli intervjuje in fokusne skupine.

Ugotovitve:

Raziskovalno tezo »Zaradi vsebinskega neprepoznavanja radikalizacije, delavci v šolskem sistemu potencialno ranljive mladostnike prepoznajo posredno, in sicer z identificiranjem ter spremljanjem bolj ‚tradicionalnih‘ oblik nasilja, kot so fizično, verbalno in v zadnjem času tudi spletno. Izhajajoč iz njihovega posrednega prepoznavanja ranljivosti pa je vendarle mogoče izpeljati določene indikatorje za radikalizacijo med mladostniki.« smo potrdili. Šolskim delavcem uspe prepoznati ranljive mladostnike in so opremljeni z znanjem in izkušnjami, kako ukrepati ob različnih vrstah nasilja, ne pa tudi ob radikalizaciji.

Omejitve/uporabnost raziskave:

Identifikacija in analiza primerov radikalizacije v slovenskih šolah bi omogočila še bolj zanesljive rezultate.

Praktična uporabnost:

Izhajajoč iz izkušenj delavcev v šolstvu smo opredelili indikatorje za zgodnje prepoznavanje radikalizacije med mladostniki. S tem smo ustvarili temelje za oblikovanje ustreznih politik, razvijanje ukrepov ob zgodnjem prepoznavanju radikalizacije in usposabljanje delavcev v šolstvu. Dolgoročno se družbeni doprinos raziskave kaže v kakovosti življenja slovenskih mladostnikov in stopnji varnosti slovenske družbe.

¹ Prispevek je nastal v okviru projekta Radikalizacija in celoviti protiukrepi v RS (šifra: CRP V5-1735), ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za notranje zadeve RS. Projekt izvajata Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani in Fakulteta za varnostne vede Univerze v Mariboru.

Izvirnost/pomembnost prispevka:

V Sloveniji do zdaj indikatorji radikalizacije med mladostniki še niso bili opredeljeni.

UDK: 343.3-053.6

Ključne besede: indikatorji radikalizacije, mladostniki, šolski sistem, ranljive skupine, dejavniki tveganja, ekstremizem

Indicators for Detecting the Radicalization Among Youth

Purpose:

In the period of forming their identities and embarking on an independent and responsible life path, young people are subjected to various types of influence, both positive and negative. International research shows that youth is one of the groups that are the most vulnerable and most susceptible to radicalization. The aim of the article is to identify key indicators of radicalization of youth, drawing on causes for radicalization, risk factors and an empirical study designed to determine the perception of radicalization and the ability of the education system of the Republic of Slovenia to recognize radicalization. In the last section of the article, the authors propose the most suitable forms of interinstitutional cooperation and action in Slovenia.

Design/Methods/Approach:

The quantitative survey included interviews and focus groups with 22 experts in the field of education and violence control in Slovenia.

Findings:

The research thesis "Due to the failure to define and directly recognize radicalization, school workers potentially recognize vulnerable youth indirectly, by identifying and monitoring more "traditional" forms of violence, such as physical, verbal and lately also online violence. However, drawing on their indirect identification of vulnerability it is possible to determine certain indicators of radicalization among youth." was confirmed. School workers are able to recognize vulnerable youth and are equipped with the appropriate knowledge and experience in terms of how to respond to different types of violence, but not radicalization.

Research Limitations/Implications:

Identifying and analysing cases of radicalization would provide even more reliable results.

Practical Implications:

Drawing on the experience of school workers, we have determined the indicators for early recognition of radicalization among youth. By doing so, we have drawn up the foundation for designing appropriate policies, developing measures that accompany early radicalization recognition and training school workers. In the long term, social contribution of the study is reflected in the quality of life of youth in Slovenia and the level of security in Slovenian society.

Originality/Value:

Up until now, indicators of radicalization among youth have not been determined.

UDC: 343.3-053.6

Keywords: radicalization indicators, youth, school system, vulnerable groups, risk factors, extremism

1 UVOD

Mladostniki so v obdobju oblikovanja identitete in vstopanja na samostojno ter odgovorno življenjsko pot podvrženi različnim vplivom. Slednji so tako pozitivni kot tudi negativni. Mednarodne raziskave kažejo, da so mladostniki med najbolj ranljivimi in dovzetnimi za radikalizacijo (glej npr. Baker et al., 2007; Bizina in Gray, 2014; Farrington, 2003; Reitman, 2013; Silke, 2008). Trendi v raziskovanju radikalizacije se sicer pretežno osredotočajo na: študije primerov radikalizacije, študije primerov ukrepov proti radikalizaciji na lokalni in državni ravni ter razvoj modelov radikalizacije, pri čemer ni velikega poudarka na indikatorjih. Zgodnje prepoznavanje radikalizacije in njeno preprečevanje sta zelo pomembni fazi, pri čemer indikatorji predstavljajo orodje za izvajanje le-teh.

Vloga in vpliv šolskega sistema pri preprečevanju radikalizacije med mladimi prevzemata pomembno vlogo. Šolski sistem lahko razumemo kot eno močnejših orodij države pri preprečevanju prevzemanja radikalnih stališč in procesa radikalizacije med mladimi, s čimer se zmanjša tudi verjetnost za radikalizacijo v kasnejšem življenjskem obdobju. Jenkins (2011) poudarja vlogo države, ki s svojimi politikami (na primer z določanjem preventivnih vsebin v nacionalno akreditiranem šolskem sistemu), in družbe, ki z notranjo povezanostjo, aktivnostjo, participacijo (in na druge načine) preprečujeta nastanek vzrokov in ustvarjanje pogojev za radikalizacijo med mladimi. Na makro ravni je namreč država tista, ki s svojimi politikami omejuje in preprečuje pojav okoliščin, ki predstavljajo gojišče za radikalizacijo dela prebivalstva oziroma posameznikov.² Odpornost in ozaveščenost prebivalstva je treba začeti graditi že v procesu sekundarne, morda primarne socializacije.³

V Sloveniji mladostniki še niso bili obravnavani kot ranljiva skupina, dovzetna za proces radikalizacije. Med letoma 2018 in 2019 smo tako prvič izvedli raziskavo med oblikovalci šolskih politik na nacionalni ravni, izvajalci teh politik na ravni osnovnih in srednjih šol ter nekaterimi drugimi strokovnjaki. Namen kvalitativne raziskave v segmentu mladine je bil s strukturiranimi intervjuji ugotoviti, v kolikšni meri je radikalizacija enotno definirana in razumljena ter nadalje ugotoviti, kako slovenski šolski sistem prepozna najranjlivejše med mladostniki. Tako znanstveni kot tudi praktični doprinos omenjene raziskave

2 Okoliščine, ki ustvarjajo pogoje za razvoj radikalizacije in ranljivost določenih skupin, so opisane v nadaljevanju prispevka.

3 V procesu primarne in nadalje sekundarne socializacije je mladostnik najbolj dojemljiv za oblikovanje osebnosti in vrednot ter stališč.

slovenski družbi pa je mogoče videti v indikatorjih za zgodnje prepoznavanje in preventivno delovanje na področju radikalizacije med slovenskimi mladostniki.

Naše raziskovalno vprašanje je izhajalo iz vedenja, da radikalizacija v Sloveniji ni enotno opredeljena, kar pomeni, da je tudi razumevanje zelo raznoliko ter prepuščeno osebnim izkušnjam, interpretacijam ter znanju posameznika. V primeru mladostnikov, torej posameznim strokovnim in drugim šolskim delavcem. Z neenotnim razumevanjem radikalizacije ni bilo omogočeno oblikovanje indikatorjev za prepoznavanje radikalizacije. Naša raziskovalna teza v tem prispevku je naslednja: »Zaradi vsebinskega neprepoznavanja radikalizacije delavci v šolskem sistemu potencialno ranljive mladostnike prepoznajo posredno, in sicer z identificiranjem ter spremljanjem bolj ‚tradicionalnih‘ oblik nasilja, kot so fizično, verbalno in v zadnjem času tudi spletno. Izhajajoč iz njihovega posrednega prepoznavanja ranljivosti pa je vendarle mogoče izpeljati določene indikatorje za radikalizacijo med mladostniki.«

Cilj pričujočega prispevka je identificirati ključne indikatorje radikalizacije med mladimi na osnovi opredelitve vzrokov za radikalizacijo mladih in sorodnih dejavnikov tveganja in terenske raziskave, kjer smo ugotavljali percepcijo radikalizacije in zmožnosti njenega prepoznavanja v vzgojno-izobraževalnem sistemu RS. V zadnjem delu prispevka želimo tudi ugotoviti, katere bi bile najprimernejše oblike medinstitucionalnega povezovanja in ukrepanja v slovenskem prostoru. Opredelitev radikalizacije v slovenskem prostoru ni bila javno predstavljena pred izvedbo intervjujev in fokusnih skupin, saj jo je razvila raziskovalna skupina v okviru projekta Radikalizacija in celoviti protiukrepi (RadCePro), katerega del je bila tudi empirična raziskava iz tega prispevka. Udeleženci raziskave so se z njo prvič seznanili ob sami izvedbi intervjuja. V pričujočem prispevku bomo indikatorje prvič predstavili širši znanstveni, strokovni in drugi zainteresirani javnosti.

Trendi v raziskovanju radikalizacije se pretežno osredotočajo na: študije primerov radikalizacije, razvoj modelov radikalizacije, pri čemer ni velikega poudarka na indikatorjih, in študije primerov ukrepov proti radikalizaciji na lokalni in državni ravni. Pri tem je pomembno zgodnje prepoznavanje radikalizacije in njeno preprečevanje, indikatorji pa predstavljajo orodje za izvajanje le-tega.

2 VZROKI ZA RADIKALIZACIJO MLADIH

V nadaljevanju predstavljamo številne študije in avtorje, ki popisujejo vzroke za radikalizacijo, pri čemer na pomembno mesto vključujejo mlade. V tem delu prispevka želimo prikazati številne in zapletene vzroke za radikalizacijo, ki se še posebej manifestirajo na populaciji mladih.

Za pozive terorističnih skupin so med bolj dovzetnimi tisti, ki občutijo pomanjkanje priložnosti in perspektive v določenem družbenem okolju (Sageman, 2004). Avtor poudarja brezposelnost, občutek nekoristnosti in ponižanja kot pomembne razloge za radikalizacijo. Stern (2016) pa povezuje izobrazbo in ugodne socialnoekonomske razmere z nizko stopnjo tveganja za pojav radikalizacije in terorizma. Pri tem so mladi moški Zahodne Evrope in Severne Amerike bolj kot kadar koli v zgodovini dovzetni za pozive terorističnih skupin (Bizina in Gray, 2014). Porast tako imenovanih doma vzgojenih teroristov ima dve karakteristiki. Prvič, vzroki za radikalizacijo izvirajo iz socialnega, družbenega okolja, v katerem

mladi moški živijo. Drugič, socialno okolje te mlade moške⁴ izloča, odrija iz svoje sredine ter jih s tem sili k iskanju drugih socialnih mrež, ki jih bodo sprejele in s katerimi se bodo identificirali. Bizina in Gray (2014) ugotavljata, da Evropejci v zgodovinski perspektivi niso bili nikoli naklonjeni sprejemanju tujcev v svoje socialne kroge. Avtorja opozarjata, da so nekatere države oblikovale in implementirale politike asimilacije in integracije delovne sile, ki je pomagala zgraditi povojno Evropo, pa vendarle tudi danes otroci druge in tretje generacije, rojeni v Evropi, niso sprejeti v socialni razred t. i. »belih Evropejcev«. Družbena marginalizacija in diskriminacija sta pozitivno povezana z radikalizacijo (Stern, 2016). Podobno ugotavlja Jenkins (2011), da so k radikalizaciji nagnjeni tisti, ki so od socialnega (družbenega) okolja odtujeni, a hkrati od njega odvisni. S čimer potrjuje tezo o ljudeh na socialnem robu, ki se čutijo izključene (lahko materialno, versko, ideološko, etnično idr.), a so hkrati odvisni od socialnega okolja, v katerem živijo. Počutijo se ujete.

Vzroki za radikalizacijo ležijo tudi v tem, da mladi moški ne ponotranjijo skupnih vrednot in kulture (Baker et al., 2007). Baker et al. (2007) jih poimenujejo paralelna družba, torej mladi (predvsem) moški, ki so v razvojni fazi iskanja identitete in potrebe po zunanji potrditvi. V paralelni družbi avtorji prepoznava idealne pogoje, v katerih se mladi priseljenci intenzivno povezujejo s svojo matično kulturo in vero ter se ne identificirajo z državo, v kateri živijo, niti z izvorno državo (Stern, 2016). Takšni pogoji so ugodni za oblikovanje in vzgajanje mladih v skrajneže, še posebej, če je osrednja oseba karizmatična (Leiken, 2005).

Sageman (2004) poudarja pomen bližnjih socialnih mrež, ki predstavljajo vstopno točko za proces radikalizacije. Ob tem pa je problematična individualnost sodobnih družb, ki so nezainteresirane za položaj in proces odraščanja mladine v ožjem socialnem, družbenem okolju.

Ob tem je treba poudariti, da niso vsi priseljenci nagnjeni k radikalizaciji, ampak morajo biti za takšen razvoj zadovoljni različni pogoji, najverjetneje kombinacija več njih. O slednjem govorimo v nadaljevanju prispevka.

Krueger (2007) primerja terorizem celo z volitvami, saj gre pri obeh za željo po vplivu na politično dogajanje in dosegi sprememb. Nadalje Jenkins (2011) povezuje stopnjevanje radikalizacije do nasilja in terorizma z željo dokazati se kot bojevnik.

Reitman (2013) po drugi strani išče vzroke v osebnih travmah in trpljenju, ki ga mladi preusmerijo na družbo, torej širše socialno okolje, ki predstavlja krivca za njihovo osebno stisko (primer bostonskih bratov pri napadu na maratonu leta 2013). Stern (2016) na primeru longitudinalnega preučevanja somalijskih beguncev v ZDA in Kanadi potrjuje, da je travma pomemben dejavnik vpliva na radikalizacijo.

Farrington (2003) izpostavlja kot pomembne dejavnike naslednje: 1) psihične težave (npr. hiperaktivnost, impulzivnost, nesocialno vedenje, agresivnost); 2) družinske odnose (npr. zanemarjanje otroka, odmaknjen stil navezanosti, konflikti med starši); 3) vpliv prijateljev (npr. delinkventnost prijateljev, zavračanje s strani skupine); 4) šolsko okolje (veliko prestopkov in delinkventnih dejanj v šoli); 5)

⁴ Pri tem je treba zapisati, da ne omenjajo mladih žensk, ampak le moške.

lokalno okolje (npr. visoka raven delinkventnosti v okolju, kjer mladostnik živi); 6) socialnoekonomski dejavniki (npr. socialni status družine).

Bizina in Gray (2014) povzemata nekatere ključne razloge za radikalizacijo: 1) kriza identitete; 2) družbena pasivnost – izpraznjen prostor v času, ko mladi oblikujejo osebnost, ki jo zapolni karizmatična oseba z namenom radikalizacije mladih; 3) osebne travme in projiciranje krivde na socialno okolje; 4) socialna izolacija, marginalizacija, diskriminacija, segregacija, odtujitev; 5) zavajajoče informacije o Islamu kot nasilni veri in o zahodnih politikah do Islama; 6) želja po političnem vplivu, po doseganju sprememb.

Jenkins (2011) poudarja, da sta tako radikalizacija kot tudi terorizem (kot potencialno stopnjevanje radikalizacije) individualna procesa, ki vključujeta kombinacijo zunanjih (angl. *external*) in osebnih (angl. *personal*) dejavnikov ter okoliščin. Pri tem trdi, da radikalizacijo sproži kombinacija posameznih dogodkov.

Stern (2016) kot zaščitni dejavnik pred radikalizacijo poudarja močne družinske vezi in občutek pripadnosti državi oziroma obstoj državne oziroma nacionalne identitete.

3 DEJAVNIKI TVEGANJA ZA RADIKALIZACIJO MLADIH

Polič (1988) ugotavlja, da v procesu radikalizacije prihaja do postopnega umikanja iz socialnega okolja, ki lahko v skrajnem primeru pripelje do popolne prekinitve stikov s primarnim okoljem ter do ponotranjenja drugačnih norm in vrednot ter do oblikovanja močnega občutka pripadnosti skupini. Avtor poudarja, da je čustveno intenzivna pripadnost skupini značilna za obdobje adolescence. Če se nadaljuje še v dvajsetih letih, bi lahko sklepali na nezadostno socializacijo v nepopolnih družinah ter na nerešene konflikte znotraj družine.

Kot dokazujejo znanstvena dognanja (npr. Silke, 2008) je pri mladih moških moč zaznati višjo stopnjo impulzivnosti, višjo raven samozavesti, nagnjenost k tveganju, željo po statusu (biti sprejet med sovrstniki ali v določeni skupini). Biološka dejavnika spola in starosti, v povezavi z družbenimi (socialnoekonomski položaj, vpliv skupine, brezperspektivnost idr.) in osebnostnimi dejavniki (kriza identitete, labilnost, dokazovanje, osebne stiske, pomanjkanje močnega družinskega jedra in vzornika) so torej lahko uporabljeni kot kazalniki zgodnjega opozarjanja za radikalizacijo med mladimi.

Analiza vzrokov za radikalizacijo v sodobnem svetu razkriva najpogostejše dejavnike tveganja za vstop na pot radikalizacije med mladostniki. Izhajajoč iz mednarodne in slovenske literature, navedene v teoretičnem delu tega prispevka, dejavnike tveganja razvrščava v tri skupine, in sicer biološke (spol in starost), družbene (zunanje) in osebne (notranje).

3.1 Biološki dejavniki tveganja

Silke (2008) ugotavlja, da sta najpomembnejša biološka dejavnika, ki ju lahko povežemo z radikalizacijo spol in starost. Terorističnim skupinam se pridruži največ mladih (definirani so kot najstniki in osebe v zgodnjih dvajsetih letih)

moških. Nadalje Silke (2008) kot potrditev navaja podatke, ki dokazujejo, da so za največ kriminalnih dejanj, v vseh kulturnih okoljih, odgovorni moški, stari med 15 in 25 let (Budda et al. v Silke, 2008). Farrington (2003) ugotavlja, da je kritična starost med 15. in 18. letom, ko so moški v največji meri pripravljeni fizično ali na druge načine delovati proti sočloveku (angl. *offend*) in uporabljati delinkventno vedenje.

3.2 Družbeni dejavniki tveganja

Družbeni vzroki se povezujejo okrog osrednje ugotovitve, in sicer pasivnost družbe, ki vodi v nezainteresiranost in slabo prepoznavanje posameznih pojavov v ožjem socialnem okolju. Gre torej za individualizem, nuklearnost sodobnih družb. Dejavniki tveganja, ki jih povzemamo iz predhodno opredeljene literature in ugotovitev, so naslednji:

- neugoden družbeni status in socialnoekonomski položaj;
- izločenost iz socialnega okolja, izolacija, diskriminacija, segregacija;
- socialna identiteta, neuspešna socializacija in integracija (npr. odsotnost skupnih vrednot in pomanjkljiva identifikacija z družbo in kulturo);
- občutek osebne in družbene nekoristnosti;
- prijatelji (zavračanje s strani skupine, delinkventnost v skupini) in skupina (skupinska dinamika – prevzemanje pričakovane vloge).

3.3 Osebnostni dejavniki tveganja

Pri osebnostnih dejavnikih tveganja gre za različne dejavnike, ki vplivajo na posameznikovo psihično stanje in dojemljivost za radikalne ideje v določenem trenutku in okoliščinah. Pomembno je, da gre za kombinacijo dogodkov/situacij, ki lahko pri posamezniku sprožijo odziv, ki vodi na pot radikalizacije. Osebnostni dejavniki tveganja so:

- individualizem;
- identiteta: 1. identitetni prepad (angl. *gap*, ki pomeni, da ne pripadajo niti Evropi niti izvorni državi); 2. upor staršem (npr. projekcija krivde za identitetno praznino na starše, ker ne zaznavajo pripadnosti niti matični kulturi niti kulturi države, v kateri živijo); 3. oblikovanje identitet v obdobju adolescence;
- osebnostna labilnost in vpliv karizmatične osebe;
- nizka raven moralnega imperativa, pri čemer se sprašujemo o učinkih permissivne vzgoje, potrebe po zadovoljevanju trenutnih potreb, narcisoidne osebnosti;
- percepcija nepravilnosti in krivice;
- želja po aktivnem državljanstvu, participaciji, političnem vplivu, ki se odraža na nesprejemljiv način;
- dokazovanje moči, izhajajoč iz tradicionalne percepcije spolnih vlog (dokazati se kot ‚moški‘ in bojevnik);
- nizka izobrazba (v kombinaciji z drugimi dejavniki);
- osebne travme, stiske, trpljenje;
- psihične težave (npr. hiperaktivnost, impulzivnost, agresivnost, antisocialno vedenje).

Povezava zgornjih treh skupin dejavnikov je torej ključna pri ugotavljanju indikatorjev za radikalizacijo mladih. Oblikovanje identitete in umestitev v družbeno strukturo se na primer odvijata ravno v najstniških letih, ki so identificirana kot najbolj tvegana za odklonska dejanja med moškimi.

3.4 Medsebojno prepletanje dejavnikov tveganja in njihova vpetost v socialno okolje

Našteti vzroki za radikalizacijo in dejavnikov tveganja nikakor ni mogoče obravnavati parcialno, ampak gre za povezanost različnih skupin dejavnikov (socialni, osebni, biološki) kot tudi posameznih faktorjev znotraj skupin. Preplet dejavnikov in njihov vpliv na posameznika je mogoče prikazati na socialnoekoloških ravneh (Bronfenbrenner, 1994). Na individualni ravni se pojavljajo osebni dejavniki, kot so psihične težave, osebne travme, stiske, trpljenje, raven izobrazbe, labilnost, kriza identitete, pomanjkljiv moralni imperativ, želja po dokazovanju. Vlogo pa igrajo tudi biološki dejavniki, torej starost in spol. Na mikro ravni na mladostnika vplivajo že različne skupine, in sicer:

1. Družina, v kateri lahko močne vezi odvrčajo ali povzročajo radikalizacijo. Pomembni so družinski odnosi, stil navezanosti s starši, vzgoja, izražanje ljubezni idr. (npr. Lenos in Haanstra, 2017; Stern, 2016). Družina je tudi tista, ki prva prepozna znake porajajoče radikalizacije.
2. Prijatelji in vpliv skupine (npr. Farrington, 2003; Silke, 2008), ki prav tako lahko odvrča ali vodi v radikalizacijo.
3. Vera, ki lahko zapolni prostor v fazi oblikovanja osebnosti/identitete, pri čemer ima pomembno vlogo močna karizmatična osebnost (npr. Baker, 2007; Bizina in Gray, 2014). Tudi ta lahko deluje na mladostnika pozitivno ali negativno.

Nadalje govorimo o mezo ravni, kjer prihaja do prepletanja vplivov različnih skupin in institucij na mladostnika. Mladostniku lahko širše družbeno okolje ne ponuja priložnosti, ga izloča iz socialnega okolja in ga potiska na socialni rob. Institucije, kot je šola, lahko ne prepoznavajo stiske, prijatelji ga/je ne vključujejo, starši so sami na socialnem robu ipd. Nazadnje pa ima pomembno vlogo tudi institucionalni okvir (zakonodaja), državne politike (npr. šolska, socialna, zdravstvena idr.), kultura, zgodovinski kontekst, mediji, javno mnenje idr., kar tvori t. i. makro družbeno oziroma državno raven radikalizacije.

4 EMPIRIČNA RAZISKAVA: INDIKATORJI ZA PREPOZNAVANJE IN SPREMLJANJE RADIKALIZACIJE MLADOSTNIKOV

4.1 Metodološki okvir raziskave

Da bi analizirali stanje na področju prepoznavanja in preprečevanja radikalizacije v ranljivi skupini mladih v slovenskem prostoru, smo v okviru projekta RadCePro izvedli 10 intervjujev ter 2 fokusni skupini, s skupno 22 strokovnjaki. Pri raziskavi

so tako sodelovali: Šolski center Velenje,⁵ Vzgojni zavod Kranj,⁶ OŠ Simon Jenko in OŠ Naklo,⁷ OŠ (anonimna),⁸ Prevzgojni dom Radeče, Vzgojni zavod – Mladinski dom Maribor, Vzgojni zavod Smednik, Vzgojni zavod Veržej, Mladinski dom Ljubljana, Vzgojno-izobraževalni zavod Višnja Gora, Vzgojni zavod Kranj,⁹ Zavod RS za šolstvo,¹⁰ Urad za mladino,¹¹ Peter Debeljak (ekspert OECD),¹² Društvo za nenasilno komunikacijo¹³ in Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije.¹⁴

Kot je razvidno iz zgornjega opisa v raziskavo vključenih institucij, je bil en intervju na željo vodstva šole popolnoma anonimiziran. Ostali intervjuji in fokusne skupine so bili neanonimizirani. Vsi vključeni v raziskavo so podpisali informirano soglasje k sodelovanju v raziskavi. Opravljeni so bili osnovni prepisi intervjujev ter fokusnih skupin.¹⁵

V intervjujih in fokusnih skupinah smo spraševali o razumevanju radikalizacije med delavci v izobraževalnem sistemu, o zaznavanju strokovnih šolskih delavcev glede ranljivosti slovenskih mladostnikov ter pri vodilnih v državnih institucijah na področju šolstva, poleg tega pa nas je zanimalo zaznavanje možnih indikatorjev radikalizacije mladih, pravni in finančni pogoji za prepoznavanje, preprečevanje ali ukrepanje ob radikalizaciji in raven medinstitucionalnega sodelovanja. Vsak sodelujoči je izpolnil tudi dve vprašanji, pri katerih je bila uporabljena petstopenjska lestvica. Tovrsten pristop je služil pridobivanju podatkov o poznavanju problema radikalizacije in percepciji potrebe po usposobljenosti na tem področju.

Za analizo smo uporabili kombiniran pristop od zgoraj navzdol in od spodaj navzgor (angl. *top down* in *bottom up*). Intervjuje smo opravili s predstavniki institucij, ki v Sloveniji oblikujejo in izvajajo šolsko politiko ter sistem. Prav tako smo intervjuvali predstavnike, ravnatelje ter strokovne delavce nekaterih šol in vzgojnih zavodov, ki to politiko izvajajo in predstavljajo temelj izobraževalnega sistema v Sloveniji. Ob tem smo se pogovarjali tudi z nekaterimi identificiranimi strokovnjaki na področju dela z mladimi, ki ne sodijo v nobeno od omenjenih kategorij.

4.2 Razumevanje radikalizacije

Ugotovitve raziskave kažejo, da je radikalizacija dokaj slabo prepoznana v slovenskem vzgojno-izobraževalnem prostoru. Na vzorcu 22 sogovornikov je večina sogovornikov (53 %) svoje poznavanje področja nasilne radikalizacije

5 Elektronski intervju (Ljubljana, 1. 4. 2019) in osebni intervju (Velenje, 17. 4. 2019)

6 Fokusna skupina 1 (Kranj, 7. 5. 2019)

7 Fokusna skupina 2 (Kranj, 16. 5. 2019)

8 Osebni intervju (Ljubljana, 29. 3. 2019)

9 Fokusna skupina 3 (Radeče, 23. 5. 2019)

10 Osebna intervjuja (Ljubljana, 3. 4. 2019 in 16. 4. 2019)

11 Osebni intervju (Ljubljana, 16. 4. 2019)

12 Osebni intervju (Ljubljana, 10. 4. 2019)

13 Osebni intervju (Ljubljana, 27. 3. 2019)

14 Osebni intervju (Ljubljana, 25. 4. 2019)

15 Gre za točen prepis, vendar so izpuščene ponovljene besede ali stavki, mašila, vzdihni ... Poleg samega govora so zabeleženi smeh, vznemirjenje idr. Takšen način je primeren za analizo vsebine govora. To je tudi minimum, ki je zahtevan za arhiviranje in deljenje z drugimi (Arhiv družboslovnih podatkov FDV, 2018).

ocenila s srednjo vrednostjo.¹⁶ 33 % jih meni, da področje poznajo slabo (ocena 2), le dva pa menita, da o temi vesta veliko ali zelo veliko. 86 % jih želi o tematiki izvedeti več, torej se bolje izobraziti. Le eden te potrebe ne čuti, eden pa je neopredeljen.

Naši intervjuvanci v okviru svojega dela o radikalizaciji ne razmišljajo, je ne prepoznajo, težko bi jo prepoznali tudi ob obstoječi definiciji. Radikalizacijo v največji meri povezujejo z nasiljem mladih (ne le medvrstniškim). Pri tem najpogosteje poudarijo tri vrste nasilja, in sicer fizično, verbalno (psihično) ter virtualno/spletno. Prva oblika je po mnenju intervjuvancev bolj značilna za mlade moške, druga pa za ženske. Tretja oblika je relativno nova in izjemno težko prepoznana. V virtualnem prostoru se namreč tako radikalizacija kot tudi nasilje izvaja skrito očem odraslih, a hkrati dosega veliko večjo ciljno skupino ter je posledično za žrtev veliko bolj obremenjujoče (lahko tudi nevarno), kot če bi šlo za tako imenovano tradicionalno fizično nasilje. Razprava v socialnih mrežah predstavlja enega od virov radikalizacije, ki se dopolnjuje z uporabo spleta in tam dostopnih družabnih omrežij. Mladi so na spletu izpostavljeni različnim oblikam negativnih vplivov, pri čemer lahko govorimo o medvrstniškem nasilju, zlorabah in tudi širjenju radikalnih idej ter novačenju.

Najbolj večši in pogosti uporabniki interneta so ravno mladi, torej tisti, ki so po zgoraj navedenih ugotovitvah najbolj dovzetni za radikalne ideje. Jenkins (2011) ob tem poudarja, da internet oblikuje in pomembno vpliva tudi na obliko boja. Torej ni le orodje za prenašanje sporočil, ampak je aktivni kreator radikalizacije in terorizma.

Pretekle izkušnje sogovornikov so pretežno vezane na fizično nasilje, pri čemer se v različnih slovenskih regijah pokaže, da je občasno vzrok nasilja (fizičnega ali verbalnega) nacionalna osnova (npr. posebej izpostavljeni so Albanci, malo manj pripadniki drugih etničnih skupin z balkanskega prostora). Tukaj lahko torej zaznamo znake radikalizacije na osnovi etnične ali nacionalne osnove, pri čemer moramo poudariti, da naši sogovorniki teh primerov niso dojemali niti obravnavali kot primere radikalnega vedenja. Zanimivo je, da tudi nekaterih drugih primerov izražanja negativnih stališč, povezanih z vero ali spolom, ne dojemajo kot znake radikalizacije.

Ko naši sogovorniki o radikalizaciji razmišljajo v kontekstu nasilja, lažje identificirajo ranljive skupine ter indikatorje za zgodnje prepoznavanje. Ob tem bi poudarili odnos do žensk, ki je bil pri enem od sogovornikov prepoznan kot indikator odklonskih stališč in vedenja pri nekaterih moških posameznikih, ki so bili obravnavani zaradi nasilja (ki pa ni bilo nujno usmerjeno proti ženskam). Ti posamezniki so ženske dojemali kot lastnino. Eden od indikatorjev za zgodnje prepoznavanje radikalizacije bi torej lahko bil lastniški odnos do žensk (podobno ugotavlja tudi poročilo RAN Health and Social Care, 2016).

4.3 Ranljivost slovenskih mladostnikov

V okviru intervjujev in fokusnih skupin so bile kot ranljive izpostavljene naslednje kategorije mladih: 1) mladostniki, ki imajo težave z identifikacijo/identiteto; 2)

¹⁶ Uporabljena je bila 5-stopenjska lestvica, pri čemer je ocena 1 pomenila, da o področju ne ve nič, ocena 5, da ve zelo veliko.

čustveno labilne osebe; 3) pripadniki manjšin (tudi migranti in begunci), tuji in deprivilegirani zaradi neznanja jezika; 4) socialno izključeni mladostniki (npr. v vzgojnih zavodih) in tisti s slabšimi izobrazbenimi možnostmi; 5) osebe z nizko samopodobo; 6) osebe z nizkim družinskim socialnim statusom (izobrazba staršev, izguba zaposlitve enega ali obeh staršev¹⁷); 7) radikalizirano družinsko okolje (ob vseh sistemskih prizadevanjih za zmanjševanje nagnjenosti k nasilju se ob stiku z družino mladostniki lahko ponovno radikalizirajo).

5 INDIKATORJI PROCESA RADIKALIZACIJE MED SLOVENSKIMI MLADOSTNIKI

Za slovensko okolje ugotavljamo, da sta pri prepoznavanju in preprečevanju radikalizacije med mladimi ključni dve socialno-ekološki ravni, in sicer mikro ter makro, pri čemer seveda ne smemo zanemariti tudi mezo ravni, na kateri se prepletajo učinki različnih organizacij ter skupin na mladostnika. Na mikro ravni so pomembni družina, prijatelji in šolski delavci. Prva raven prepoznavanja radikalizacije, ki se izkazuje na osnovi razgovorov v okviru projekta, je družina, saj bi zaradi dnevne interakcije z mladostnikom lahko med prvimi opazila spremembe v vedenju. Lahko je tudi vir intervencije, ki posameznika odvrne od nasilne radikalizacije in terorizma (Jenkins, 2011; Stern, 2016). Družina v procesu socializacije, odraščanja gradi in v kasnejšem obdobju predstavlja steber mladostnikove odpornosti (angl. *resilience*), pri čemer slednja temelji na družinskih odnosih, stilu navezanosti s starši, vzgoji, izražanju čustev idr. (Lenos in Haanstra, 2017). Intervjuvanci iz slovenskega šolskega sistema ugotavljajo, da pomembno vlogo pri prepoznavanju procesa radikalizacije prevzemajo tudi prijatelji, torej ožja družba mladostnika. Pomembna je tudi vloga šolskega sistema pri preprečevanju radikalizacije med mladimi, kjer na mikro ravni poudarjamo predvsem vlogo šolskih delavcev (npr. razrednik, psiholog, drugi strokovnjaki) pri prepoznavanju odklonskega vedenja in potencialne radikalizacije med mladostniki. Šolski sistem lahko razumemo kot eno močnejših orodij države pri preprečevanju prevzemanja radikalnih stališč in procesa radikalizacije med mladimi, s čimer se zmanjša tudi verjetnost za radikalizacijo v kasnejšem življenjskem obdobju. V tem primeru gre za makro raven.

Indikatorji za radikalizacijo lahko posegajo na osebno, socialno oziroma družbeno ali biološko raven, pri čemer je ključnega pomena medsebojno prepletanje in vzajemen vpliv različnih indikatorjev, ki pri mladostniku sprožijo odziv, ki predstavlja prvi korak na poti radikalizacije.

Pri obravnavi spodnjih indikatorjev moramo upoštevati, da izhajajoč iz izvedene raziskave ugotavljava, da v slovenskem šolskem sistemu indikatorji radikalizacije zaenkrat niso prepoznani neposredno, ampak posredno z mladostniškim (medvrstniškim) fizičnim, verbalnim in spletnim nasiljem. Na osnovi intervjujev in fokusnih skupin lahko identificiramo naslednje indikatorje radikalizacije mladostnikov:

¹⁷ Predvsem naj bi veljalo za konservativne družine, kjer je oče glavni skrbnik družine (angl. *bread winner*) in v primeru izgube službe je to socialno-ekonomski problem, pa tudi težava zaradi lastne percepcije o izgubi družbenega ugleda. Takšni posamezniki bi lahko bili posebej ranljivi. Prav tako tudi njihovi otroci.

1. (nenadna) agresivnost;
2. nenaden odmik od družbe, prijateljev ter opustitev priljubljenih dejavnosti (npr. obšolskih dejavnosti, krožkov idr.);
3. osamljenost;
4. padec uspeha;
5. slaba samopodoba;
6. nestrpnost do drugačnih (hkrati so tudi sami lahko ranljivi);
7. socialno-ekonomski položaj družine in življenje na socialnem robu;
8. nenadna sprememba socialno-ekonomskega položaja družine zaradi izgube dela enega ali obeh staršev (posebej, če gre za očeta v družinah, ki tradicionalno dojemajo delitev vlog med spoloma);
9. podcenjevalen odnos do žensk, ki so razumljene kot lastnina;
10. zavračanje določene hrane v kombinaciji s spremembo vedenja, oblačenja idr. zaradi verskih razlogov;
11. zavračanje komunikacije ali telesnega stika (npr. rokovanje) glede na spol zaradi verskih/ideoloških razlogov;
12. obiskovanje specifičnih radikalnih spletnih strani in spremljanje novic glede specifične teme (npr. vera, migracije).

Iz spoznanj avtorjev, ki smo jih navajali v tem prispevku, lahko izvedemo še naslednje indikatorje, ki nikakor ne smejo biti uporabljeni individualno, ampak vedno zgolj v kombinaciji z drugimi, ki skupaj nakazujejo odklonsko ter radikalno vedenje:

Biološki indikatorji

1. spol in starost.

Družbeni indikatorji

2. nezmožnost osebnega in profesionalnega razvoja v povezavi z nezadovoljstvom ter vdanostjo v usodo;
3. izločenost iz socialnega okolja, izolacija, diskriminacija, segregacija;
4. izkazovanje občutka osebne in družbene nekoristnosti;
5. skupinska dinamika (npr. zavračanje s strani skupine, delinkventnost med prijatelji, prevzemanje določene vloge).

Osebnostni indikatorji

6. težave z lastno identiteto (npr. odsotnost skupnih vrednot in pomanjkljiva identifikacija z družbo in kulturo);
7. osebnostna labilnost;
8. percepcija nepravilnosti in krivice;
9. želja po aktivnem državljanstvu, pri čemer je percepcija sveta črno-bela in pripravljenost uporabiti nedemokratična sredstva za doseganje svojih ciljev visoka;
10. osebne travme, stiske, trpljenje;
11. psihične težave.

Ob tem je bil v raziskovalnem procesu pri intervjuvancih omenjen tudi družbeni individualizem, ki pravzaprav deluje kot dejavnik preprečevanja radikalizacije. Mladostniki naj ne bi verjeli v idejo v tolikšni meri, da bi zanj bili pripravljene izstopiti iz svojega območja ugodja ter udobja. Nadalje naj bi

kot dejavnik preprečevanja deloval tudi kakovosten in visoko dostopen sistem javnega šolstva, ki vsem omogoča izobrazbo kot pogoj za dostojno delo. Slednje je dejavnik preprečevanja revščine. Tretji dejavnik preprečevanja pa je razvejan in mladim v vseh socialnih skupinah dostopen sistem obšolskih, prostočasnih dejavnosti, ki mlade povezujejo in jim omogočajo vključevanje v skupnost. Ravno slednje je namreč ključno v obdobju adolescence, ko mladostniki oblikujejo svojo identiteto ter potrebujejo občutek pripadnosti skupnosti. V tem kontekstu mora svojo vlogo prevzeti tudi lokalna (v mestih četrtna) skupnost in mladim (tudi tistim iz socialno šibkejših okolij) nuditi tako prostor kot tudi dejavnosti za druženje ter koristno preživljanje časa. Skupnost (torej šola, prijatelji idr.)¹⁸ je prva, ki poleg družine prepozna spremembe pri mladostniku ter lahko prepreči stopnjevanje procesa radikalizacije.

6 PREDLOGI ZA CELOVIT IN MEDINSTITUCIONALNO POVEZAN PRISTOP

Najprej je treba identificirati institucije, ki so v stiku z otroki in mladino ter družinami, kar pomeni, da lahko prepoznajo odklonske oblike vedenja ali vedenje, ki lahko izvira iz travmatične izkušnje. Drugi korak je usposabljanje zaposlenih v omenjenih institucijah za prepoznavanje vedenja, ki je posledica travmatične izkušnje (angl. *trauma sensitivity*) in oblikovanje zavedanja o travmatičnih izkušnjah (angl. *trauma awareness*). Tretji korak je identifikacija in usposabljanje institucij ter zaposlenih, kako se odzvati na travmatično izkušnjo otroka, mladostnika ali družine (angl. *trauma responsiveness*). Četrty korak je oblikovanje dobrih praks, modela za odzivanje ter zdravljenje posledic travmatičnih izkušenj med otroki, mladimi in v družinah (angl. *trauma informed practice*) (Wall et al., 2016).

Glede na to, da izobraževanja na področju radikalizacije znotraj slovenskega vzgojno-izobraževalnega prostora ni, niti ni soglasja glede razumevanja radikalizacije, lahko zaključimo, da je skorajda nemogoče pričakovati njeno zgodnje prepoznavanje ali preprečevanje. Nadalje pa za ozaveščanje, usposabljanje, soočanje izkušenj idr. ni namenjenih finančnih ali drugih sredstev, niti ni zagotovljena normativna podlaga za ukrepanje ob morebitni zaznavi radikaliziranega mladostnika.

Zavedanje o problemu radikalizacije v Sloveniji je torej treba uveljaviti od zgoraj navzdol (angl. *top down*). Pri tem bi indikatorje za prepoznavanje ter protokol za ukrepanje ob zaznavi ter za preprečevanje stopnjevanja radikalizacije lahko, v sodelovanju s policijo in z zunanjimi institucijami/strokovnjaki, pripravil Zavod RS za šolstvo, podobno kot so pripravili ukrepe za ravnanje ob zaznavi medvrstniškega nasilja v šolah. Prav tako bi Zavod RS za šolstvo lahko prevzel koordinacijsko funkcijo za izobraževanje za osnovne in srednje šole, in sicer v sodelovanju s strokovnjaki iz vrst policije, MNZ ter znanstveno-raziskovalnih institucij. Koordinacijsko funkcijo bi za nevladne in druge organizacije, ki opravljajo delo z mladimi, prevzel Urad za mladino.

¹⁸ Eden od sogovornikov je poudaril, da radikalizacijo v najzgodnejši fazi zaznajo prijatelji in sošolci. Torej še pred učitelji.

Pri tem bi bilo nujno zagotoviti celovit pristop, pri čemer bi bilo treba zagotoviti redno sodelovanje in izmenjavo informacij, znanj, izkušenj med državnimi institucijami (Ministrstvo za šolstvo, MNZ, Zavod RS za šolstvo, Urad za mladino, Policija) in nevladnimi organizacijami, ki delajo z mladino, znanstveno-raziskovalno skupnostjo, srednjimi in osnovnimi šolami ter ostalimi zainteresiranimi strokovnjaki iz civilne družbe.

Pri identificiranju in spremljanju radikalizacije bi bilo potrebno povezovanje na različnih ravneh: 1) med institucijami na državni ravni (Zavod za šolstvo, Urad za mladino, Ministrstvo za šolstvo, centri za socialno delo, Policija idr.); 2) med institucijami na državni ravni in institucijami na lokalni ravni (npr. šola in občina ali lokalna, četrtina skupnost); 3) med javnimi institucijami (vse zgoraj naštetje) in organizacijami, ki se ukvarjajo z mladimi (mladinski centri, nevladne in neprofitne). Tovrstna platforma bi lahko skrbela tudi za redno izmenjavo izkušenj in izobraževanje.

7 ZAKLJUČEK

Kompleksnost prepletanja različnih zgoraj naštetih (in drugih) dejavnikov tveganja med mladostniki, ki izvirajo iz različnih socialno-ekoloških ravni. Ugotavljamo, da v uvodu zastavljena teza načeloma drži. Intervjuji so razkrili, da šolski delavci dobro prepoznajo ranljive skupine mladostnikov, kar predstavlja obetajoč prvi korak pri prepoznavanju radikalizacije. Še vedno je sicer fizično nasilje najlažje prepoznano in ob njem je ukrepanje najhitrejše, še posebej, ker je Zavod za šolstvo pripravil Navodila s priročnikom za obravnavo medvrstniškega nasilja v vzgojno-izobraževalnih zavodih (Lešnik et al., 2016). Ostale bolj prikrite oblike (sodelujoči v raziskavi govorijo predvsem o verbalnih in spletnih oblikah) predstavljajo večji izziv, še posebej poudarijo spletno nasilje. Prav tako se morda premalo naslavlja vzroki za nasilje med mladostniki (ki lahko izvirajo iz radikalnih stališč, vrednot idr.). Vendarle pa imajo šolski delavci znanje in izkušnje, da prepoznajo ranljive mladostnike ter ukrepajo ob nasilju skladno s protokoli.

Na osnovi njihovega znanja in izkušenj, povezanega s prepoznavanjem ranljivih skupin in ukrepanjem ob nasilju, je bilo vendarle mogoče razviti indikatorje za zgodnje prepoznavanje radikalizacije. Naslednji korak je ozavestiti vse delavce v šolstvu glede omenjenih indikatorjev ter razviti protokole za ukrepanje ob pojavu suma na radikalizacijo, in sicer po vzoru ukrepov ob pojavu različnih oblik nasilja.

Oblikovati indikatorje za zgodnje prepoznavanje radikalizacije med mladostniki je izjemno zahtevno. Ob tem *zagovarjamo stališče, da je zgodnje prepoznavanje bolj učinkovito, kot kurativno odvrčanje mladostnikov, ki so že stopili na pot radikalizacije.* Zatorej je vendarle družbeno odgovorno nasloviti problem radikalizacije v časovni točki, ko o njej lahko govorimo kot o izzivu, ki še ne predstavlja velikega tveganja za Slovenijo. V primeru pojava prvih terorističnih napadov bo priložnost preventive zamujena. S sistematičnim zgodnjim in preventivnim pristopom, ki se vedno prične s prepoznavanjem indikatorjev, lahko država, njene institucije in celotna družba preprečimo pojavnost radikalizacije ali jo vsaj omejimo na zgodnje faze, ne dopustimo pa stopnjevanja do ekstremnega nasilja ali terorizma.

UPORABLJENI VIRI

- Arhiv družboslovnih podatkov FDV. (2018). *Vodič za pripravo transkriptov v družboslovju*. <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/blog/2018/blog/vodic-za-pripravo-transkriptov-v-druzboslovju/>
- Bizina, M. in Gray, D. H. (2014). Radicalization of youth as a growing concern for counter-terrorism policy. *Global Security Studies*, 5(1), 72–79.
- Baker, K., Mitchell, J. in Tindall, B. (2007). Combating Islamic terrorism in Europe. *American Diplomacy*. http://www.unc.edu/depts/diplomat/item/2007/1012/bake/bakeretal_islameurope.html
- Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. *Readings on the Development of Children*, 2(1), 37–43.
- Farrington, D. P. (2003). Developmental and life course criminology: Key theoretical and empirical issues – the 2002 Sutherland award address. *Criminology*, 41(2), 221–255.
- International Juvenile Justice Observatory. (2015). *The prevention of juvenile radicalization: Promoting the use of alternatives to detention through judicial training. On line Policy Brief*. http://www.oijj.org/sites/default/files/policy_brief_pralt_en.pdf
- Jenkins, B. M. (2011). *Stray dogs and virtual armies. Radicalization and recruitment to Jihadist terrorism in the United States since 9/11*. RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/occasional_papers/OP343.html
- Krueger, A. B. (2007). *What makes a terrorist?: Economics and the roots of terrorism, Lionel Robbins lectures*. Princeton University Press.
- Leiken, R. S. (2005). Europe's angry Muslims. *Foreign Affairs*, 84(4), 120–135.
- Lenos, S. in Haanstra, W. (2017). *Ex Post Paper: Police, families and family workers*. RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-pol/docs/ran_pol_foster_closer_engagement_families_family_workers_lisbon_12-13_10_2017_en.pdf
- Lešnik, D., Klemenčič, I., Filipčič, K., Rustja, E. in Novaković, T. (2016). *Navodila s priročnikom za obravnavo medvrstniškega nasilja v vzgojno-izobraževalnih zavodih*. Zavod RS za šolstvo. <https://www.zrss.si/strokovne-resitve/digitalna-bralnica/podrobno?publikacija=124>
- Polič, M. (1988). Psihološki vidiki terorizma. *Naša obramba*, 88(1), 48.
- RAN Health and Social Care. (2016). *Ex-post paper, RAN H&SC Meeting on children and youth, The effects of violent extremism on children, Hamburg 14-15 September 2016*. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-h-and-sc/docs/ran_h_sc_meeting_on_children_and_youth_hamburg_14-15_09_2016_en.pdf
- Reitman, J. (17. 7. 2013). Jahar's world. *Rolling Stone*. <https://www.rollingstone.com/culture/culture-news/jahars-world-83856/>
- Sageman, M. (2004). *Understanding terror networks*. University of Pennsylvania Press.

- Silke, A. (2008). Holy warriors: Exploring the psychological process of Jihadi radicalization. *European Journal of Criminology*, 5(1), 99–123.
- Stern, J. (2016). Radicalization to extremism and mobilization to violence: What have we learned and what can we do about it? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 668(1), 102–117. <https://doi.org/10.1177/0002716216673807>
- Wall, L., Higgins, D. in Hunter, C. (2016). *Trauma-informed care in child/family welfare services (CFCA Paper No. 37)*. Child Family Community Australia information exchange. Australian Institute of Family Studies. <https://aifs.gov.au/cfca/publications/trauma-informed-care-child-family-welfare-services>

O avtorjih:

Dr. Janja Vuga Beršnak, izredna profesorica in višja znanstvena sodelavka na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. E-pošta: janja.vuga@fdv.uni-lj.si

Dr. Iztok Prezelj, redni profesor na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. E-pošta: iztok.prezelj@fdv.uni-lj.si